

UOT-811.512.162

Səhifə: 69-74

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.69>

Rəna Xəlilova
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
xalilovarena88@gmail.com
ORCID:009-0007-7207-442X

İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ REALİ SÖZLƏR

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis mənşəli sözlərin və reali sözlərin Azərbaycan dilində struktur- semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunduğu kimi müstəqillik dövründə sosial-iqtisadi sahələrdə də beynəlmiləl səciyyəli terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməyə başlanmışdır. Buna zəmin yaradan əsas cəhətlərdən biri xarici əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlı olaraq alınma sözlərin müəyyən bir sahəyə məxsus anlayışı ifadə etmək funksiyasının genişlənməsidir. Aydınlaşdırılır ki, sözün bir dildən başqasına keçməsi də intralingvistik və ekstralingvistik amillərlə şərtlənərək müəyyən meyarlara əsasən gerçəkləşir.

Açar sözlər: İngilis dili, reali sözlər, semantika, Azərbaycan dili, inkişaf, termin.

Giriş: Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi onun bir çox ölkələrlə, o cümlədən Böyük Britaniya, ABŞ və başqa ingilisdilli ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada neft sənayesinin güclü inkişafı ölkədə xarici şirkət və firmaların çalışmasına şərait yaratmış, nəticədə Azərbaycanda çalışan xarici ölkə vətəndaşlarının sayı xeyli artmışdır. R.C.Cəfərov “Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər” kitabında yazır: “Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənşəli xeyli sözün olmasıdır. Məsələn: *vaterpol (waterpolo), vat (watt), qazlift, qazon, qallon (gallon), qol (gol), bunker, buldoq, bluminq, biznes, biznesmen, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), laptop, audiobuk, peycer, taymer (timer), şreder (shreyder), plotter, skayner, printer, tüner, toner* və sair. Bu cür alınma sözlərin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rəhbərlik mətnlərində işlənməsinə dair külli miqdarda misallar gətirmək olar. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, bu əlaqələrin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, başvermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin özünəməxsus cəhətləri və xüsusiyyətləri vardır [1, s.166].

Azərbaycanla İngiltərə arasında ərazi yaxınlığı olmadığından bu dillər arasında əlaqənin tarixi lap qədimlərə getmir. Bu əlaqələr istər yaranma, istər inkişaf, istərsə də müasir dövrdəki vəziyyətinə görə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. *Tanker, petrol, senator, injener, bank, blok, büdcə, valyuta, mil* kimi sözlər artıq bu dövrdə Azərbaycan dilinə daxil olub işlənməkdədir.

Müstəqillik dövründə sosial-iqtisadi sahədə beynəlmiləl səciyyəli terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməyə başlanmışdır. Buna zəmin yaradan əsas cəhətlərdən biri xarici əlaqələrin genişlənməsidir. Çoxtərəfli əlaqələr alınma sözlərin bir sahəyə məxsus anlayışı ifadə etmək funksiyasının genişlənməsinə səbəb olur. Məsələn, ingilis dilindən alınma *shopping* sözü məişət sahəsinə aid olmuşdur. Bu söz sonralar müxtəlif birləşmələrə daxil olaraq işlənməkdədir: *şop-*

biznes, şop-tur, şop-grup, şopmen və s. Göründüyü kimi, söz Azərbaycan dilində bir sıra yeni sözlərin tərkibinə daxil olmuşdur.

Влахов С., Флорин С. “Непереводимое в переводе” kitabında yazırlar: “Yeni iqtisadi münasibətlərin qərarlaşması respublikada müxtəlif iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirənlərin artması ilə nəticələnmişdir. Belə iqtisadi fəaliyyətlər əvvəllər olmadığından onların adlandırılmasında da alınma sözlərdən geniş istifadə edilmişdir. Həmin sözlərin əksəriyyəti ingilis dilindən alınma sözlərdir. Məsələn, *menecer, fermer, broker, biznesmen, aksioner, bankir, top-menecer, makler, diler, investor* və s.” [2, s.166]

A.Axundov “Dilçiliyə giriş” əsərində terminoloji sistemdə yad ünsürlərin işlənməsi haqqında öz fikirlərini izah edir. Qeyd edir ki, son dövrlərdə heç bir ehtiyac olmadan dilimizə çoxlu xarici sözlər gətirilmişdir. Məsələn, *Remiks, imicmeyker, elektoral, mesaj, provayder, provokasiya, koordinator, intelligent, kompromat, funksioner, post, kontekst, aktiv, administrasiya, detal, individual, diskreditasiya, propoqanda, faktor, intervyu, reyestr, element, kritik, riçaq, travma, stil, komfort, baryer, formula, kopirovka* və s. kimi sözlərin dilimizin ümumişlək leksikasına gətirilməsinə lüzum olmadığını qeyd edən müəllif yazır: “Bəzi sözlərin heç hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur. [3, s.211-226]

И. Левый yazır: “Hər bir dildə sözalma dil əlaqələri zəminində təzahür edən, dilxarici və dildaxili amillərdən asılı olan dil hadisəsidir. Sözün bir dildən başqasına keçməsi də intralinqvistik və ekstralinqvistik amillərlə şərtlənərək müəyyən meyarlara əsasən gerçəkləşir. Alınma sözlər alınma dövrünə görə fərqlənir. Dilin müəyyən tarixi dövründə bir dildən alınma sözlər başqa dillərdən alınma sözlərə nisbətən çox ola bilər. Dilin konkret dövründə alınmış sözlər həmin dövr üçün neologizm səciyyəsi daşıyır. Alınma neologizmlər dilin lüğət tərkibində dərhal yer almır. Müəyyən dövr keçdikdən sonra bu sözlərin bir qismi dildə mənimsənilir, digər qismi dildən çıxır və ya yeni sözlərlə əvəzlənir. Alınma sözlər sözverən dilin etimoloji mənzərəsindən asılı olaraq mənşə müxtəlifliyinə malik ola bilər” [4, s.123].

Söz bir dildən başqa dilə keçdikdən sonra onu alan dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu dəyişikliklər alan dilin normalarından irəli gəlir. Nəticədə sözdə fonetik, qrammatik və semantik dəyişmələr baş verir. Beləliklə, alınma söz alan dilin fonetik, qrammatik və semantik qanunlarına uyğunlaşır. Uyğunlaşma özünü dərhal göstərmir. Sözün mənimsənilməsi mürəkkəb, çoxpilləli prosesdir. Bu prosesə intralinqvistik və ekstralinqvistik amillər təsir göstərir.

A.Qarayev yazır: “Sözün dilə gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibinə girməsi üçpilləli hadisədir. Birinci pillədə başqa dildən söz dilə gətirilir. İkinci pillədə alınma sözün yeni dildə işləkliyi artır və onun geniş yayılması, daha doğrusu, ümumişlək leksik qata doğru istiqamətlənmiş hərəkətdə olması güclənir. Üçüncü pillədə söz tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğunlaşır, lüğət tərkibinə girir. İngilis sözlərin transkripsiya və transliterasiya yolu ilə alınması sözün yazılışında olan qrafem Azərbaycan dilində qeyd olunmasına səbəb olur. Dilimizdə hər qrafemə bir fonem uyğun gəldiyindən sözün prototipində oxunmayan qrafem Azərbaycan dilində fonem səviyyəsində tələffüz edilir.” [5, s.321-333]

Avropa mənbəli alınmalar Azərbaycan dilinin vurğu qaydalarına uyğunlaşır. Bu sözlərdə əsas vurğu sözün son hecasına düşür. Lakin quruluşuna görə mürəkkəb sözlərdə alınmaya uyğun vurğu xüsusiyyəti özünü qismən qoruyur.

İngilis dilində reali sözlər haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlərarası kommunikasiya sahəsində çox mühüm vasitə rolunu oynayan tərcümənin bir linqvistik problem kimi tədqiqində dilçilər müəyyən uğurlar qazanmışlar. Tərcümə nəzəriyyəsinin əsası qoyulmuş, tərcümə metodları hazırlanmış, tərcümənin linqvistik və ekstralinqvistik aspektləri arasında sərhəd müəyyən olunmuş və nəhayət, müxtəlif məfhumları bildirən dəqiq terminlər sistemi yaradılmışdır. A.B. Kuninun yazdığına görə, biz orijinala o zaman bədii şəkildə yaxın oluruq ki, zahirən uyğun gələn formanı deyil, orijinala funksional baxımdan uyğun gələn formanı seçirik. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesində tərcüməsi çətinlik doğuran vahidlərdən biri evfemizmlərdir. A.V.Kuninin fikrincə, evfemizmlər geniş ictimai əhatəyə malik hadisə olub, bu və digər sözün mənasının yumşaq şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir [6, s.42-54].

Z.Klemensevçinin qeyd etdiyin görə, orijinal elementlərin mexaniki toplusu olmayıb, bir sistem kimi, üzvi cəhətdən tam kimi qəbul edilməlidir. Tərcümənin vəzifəsi orijinalın element və strukturunu yaratmaq deyil, onun funksiyasını başa düşərək digər dilin element və strukturlarına tətbiq etməkdir ki, imkan daxilində tərcümə olunan dilin materialının funksional əvəzləyicisi olsun. “Realilərin tərcüməsi” məfhumu əslində şərti səciyyə daşıyır, çünki onlar əslində “tərcümə olunmayan” məfhumlardır. Realilərin tərcüməsində əsas çətinliklər aşağıdakılardır: 1) dil daşıyıcılarında həmin realilərin ifadə etdiyi obyektin digər xalqlarda olmaması; 2) realilərin ona məxsus olan predment məfhumu ilə yanaşı milli və tarixi konnotasiyaya da malik olması [7, s.156].

Realilərin şərh prosesinde bir çox amillər toplusuna əsaslanmaq lazım gəlir. Belə ki, tərcüməçi tərcüməyə dair ümumi nəzəri müddəalara əsaslanmaqla bərabər, həm də özünə məxsus duyma qabiliyyətinə, hər şeydən əvvəl, “kontekstual şəraiti” qiymətləndirmə qabiliyyətinə və hər bir ayrıca halda daha uyğun şərh etmə məqamını seçmə bacarığına malik olmalıdır. Bir kommunikasiya vasitəsi kimi tərcümənin özünün daxili qanunauyğunluqları vardır. Müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən xalqların dillərinə sosioloji, psixoloji və digər amillərin təsiri nəticəsində onların leksikonunda eyni məfhumu bildirən tam leksik ekvivalentlərin aşkarlanması heç də həmişə mümkün deyildir. Bu səbəbdən də dilçilər leksik ekvivalentin olmadığı məqamlarda fikrin düzgün çatdırılmasına imkan verən funksional uyğunluq konsepsiyasına əsaslanmağa başlamışlar. Funksional uyğunluğu təmin edən ifadə vasitələrinin bir dildən başqa dilə hərfi tərcüməsinin yaratdığı anlaşılmazlığın qarşısını almaq orijinalın gerçək tərcüməsinə imkan verir.

И.В.СОЛОВЬЕВА yazır: “Tərcüməçi orijinala o zaman bədii şəkildə yaxın olur ki, zahirən uyğun gələn formanı seçir. Orijinalı elementlərin mexanizmi toplusu kimi deyil, sistem kimi, üzvi cəhətdən tam kimi qəbul etmək lazımdır. Tərcümənin vəzifəsi orijinalın elementlərini və strukturunu yaratmaq deyil, onun funksiyasını başa düşərək digər dilin elə element və strukturlarını tətbiq etməkdir ki, imkan daxilində tərcümə olunan dilin materialının funksional əvəzləyicisi olsun. Tərcümə prosesində çətinlik doğuran dil vahidləri söz və ya sözbirləşmələrinin müxtəlif dərəcələrini əhatə edir. Onlar arasında reklam lozunqlarından evfemizmədək, klişedən slenqədək müxtəlif tipli leksik laylar vardır”[8, s.98].

Ayrı-ayrı söz və ifadələrin bir dildə çox sayda ekspressivlik dərəcələri olur ki, onların başqa dilə tərcüməsi böyük təcrübə tələb edir. Məsəl üçün, ingilis dilində müəyyən bir filmin maraqlı olduğu haqda təsəvvür yaratmaq üçün tamamilə fərqli ekspressivlik dərəcələrinə malik ifadələrə rast gəlirik ki, onların bir çoxunun Azərbaycan dilinə tərcüməsi hərfi tərcümə yolu ilə qətiyyənlə mümkün deyildir. Əgər *the film is funny, it is laughable, it's comic, it's jolly, it's real fun* kimi ifadələrin tərcüməsi (“film gülməlidir”, “O komikdir” və s.) çətinlik doğurmursa, eyni məfhumun daha yüksək ekspressivliyinə xidmət edən başqa ifadələrin tərcüməsi bir qədər mürəkkəbdir.

Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri qohum olmayan dillər və ya müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələrə aiddir. Xüsusilə, publisistik və bədii ədəbiyyatın tərcüməsində mətnaltı mənanı düzgün anlamaq üçün ingilis cəmiyyətində gitara çalan özünü **gitarist** deyil, entertainer adlandırmağı üstün tutur. “Əvvəllər istifadə olunmuş avtomobillər” kimi tanınan maşınlar (used cars, second-hand cars) hazırda pre-owned cars (əvvəllər başqasına məxsus olmuş avtomobillər) adlandırılır. Situasiyanın ağırlığını vulqar şəkildə təqdim etmək məqsədilə iqtisadiyata aid mətnlərdə chronic inflation (xroniki inflyasiya) əvəzinə gradual increase in prices and wages (“qiymət və maaşların tədricən artırılması”) sinonimik efvemizmi istifadə olunur və yaxud mənanın yumşaq şəkildə ifadəsi məqsədi ilə the poor (yoxsullar) ifadəsi əvəzinə the neddy, the ill-provided (“ehtiyacı olan”) ifadələri ingilis leksikonuna daxil olmuşdur. Göstərilən üslubi məqsədlə ingilis dilində bir çox sözlər mənaca yumşaq sinonimik cütlərlə əvəzlənməkdədir. Boarding house-guest

house, beauty-shop operator-beautician, dog catcher-animal welfare officer, boycott-cease to purchase və b.

Düzgün tərcüməni şərtləndirən amillərdən biri müasir ingilis dilinin leksikonunda önəmli yer tutan kilişələr haqqında tərcüməçinin geniş məlumata malik olmasıdır. Ümumiyyətlə, dildə kilişələrin iki növü vardır: artıq dildə özünün sabit yerini tutmuş kilişələr və nisbətən son dövrlərdə dilə daxil olub, tam status qazanmış kilişələr. Birinci qrupa aid olanlar dildə yaxşı məlumdur və onları asanlıqla lüğətlərdə tapmaq olur. Yeni kilişələrə gəldikdə isə, onların şərh məsələsi tərcüməçidən dərin ustalığ tələb edir. Armed to the teeth («dişlərinədək silahlanmış»), between two fires («iki od arasında»), bitter irony («acı kinayə»), happy solution («uğurlu həll») kimi kilişələr lüğətlərdə təmsil olunduğundan tərcümə prosesində onların istifadəsi asandır. Lakin are uptight, flower children, the militants kimi yeni kilişələr, demək olar ki, oxuculara tanış deyildir. Misal üçün, are you uptight about the language of the text? Cümləsində are you uptight ifadəsinin mənasını dərhal başa düşmək çətindir. Tərcüməçi bütün konteksti araşdıraraq bu qərara gələ bilər ki, bu fraza “sizi bezdirməyibmi” anlamındadır, çünki to be uptight-ın lüğəti mənası «bezdirmək», «təngə gətirmək», “özündən çıxarmaq”dır. Lakin frazanın göstərilən mənası aydın və dəqiq olmadığından tərcüməçi uptight sözünün aparıcı mənası (“gərgin”, “əsəbi”) əsasında frazanın düzgün kontekstual mənasını əldə edə və onu bu şəkildə tərcümə edə bilər: «bu mətnin dili sizi narahat edirmi» və yaxud, “bu mətnin dili sizi hövsələdən çıxartdırmı” və yaxud, **militant** sözünün kontekstdən kənarında “döyüşkən”, “döyüşkən əhval-ruhiyyəli” mənasında olduğuna əsaslanan oxucu onun nəyəsə etiraz əhval ruhiyyəsində olan şəxsi bildirdiyini göstərir. **Nəticə:** Deməli, ingilis mənşəli sözlərin Azərbaycan dilində struktur-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən qeyd etmək ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında dəyişmiş, alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Qeyd olunan kontingentlə ünsiyyət və işgüzar əlaqələr ingilis dili vasitəsilə getdiyindən Azərbaycan –ingilis təmaslı əlaqələri genişlənmiş sözləmə prosesi yeni istiqamət kəsb etmişdir. Bu cəhət ingilis dilindən sözləməni yeni aspektdən araşdırmağı aktuallaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. R.C.Cəfərov. “Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”. Bakı, 2001. s.116.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1986.стр: 166-172.
3. А.Ахундов. “Dilçiliyə giriş” Bakı, “Maarif” nəşriyyatı. 1967. səh. 211-226.
4. И. Левый. Состояние теоретической мысли в области перевода . М., 1970.стр:123.
5. А.Qarayev. “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı. “Elm” s. 321-333.
6. Кунин А. В. Английские идиомы. М., 1937. с.42-54
7. З. Клеменсиевич. «Сленг-что это такое?». М., 1973.с.156
8. И.В.Соловьева: “Нормализация научно-технический терминологии”, М., 1965.с. 98-129.
9. Н.Ə.Нəsəнов: “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”. Bakı 1978, ADU nəşri.s.56-67

R.Xalilova

Structural-semantic characteristics of words of English origin in the Azerbaijani language features and real words

Summary

The widespread use of English in the world, its acquisition of the status of an international language, the formation of words on its basis that name new concepts, objects, events and relations, determine the need to focus attention on the connections with the English language. Language connections and borrowings occupy one of the central places among historical and lexicographic problems. As a communicative means the translation has its own specific features. These features are often interrelated with sociological, psychological and some other factors, influencing the language of the peoples representing different cultures.

The problem of identifying a lexical layer with national-cultural connotations and interpreting it is one of the complex problems of comparative linguistics. Even the most common word in a language can acquire, in addition to its basic meaning, specific shades of meaning associated with national-cultural factors. These shades of meaning are associated with customs, folklore and other traditions of the people. It is these shades of meaning, arising as a result of the worldview of native speakers or cultural-historical development, that constitute the subject of linguistic and ethnographic research.

Key words: English language, real words, semantics, Azerbaijani language, development, term.

P.Халилова

Особенности структурно-семантическая характеристика слов английского происхождения в азербайджанском языке и реальные слова

Резюме

Широкое распространение английского языка в мире, приобретение им статуса международного языка, образование на его основе слов, называющих новые понятия, предметы, события и отношения, обуславливают необходимость акцентирования внимания на связях с английским языком. Языковые связи и заимствования занимают одно из центральных мест среди историко-лексикографических проблем. Как коммуникативное средство перевод имеет свои специфические особенности. Эти свойства часто связаны с социологическими, психологическими и др. факторами, влияющие на языки народов разных культур.

Проблема выделения лексического пласта с национально-культурными коннотациями и его интерпретации является одной из сложных проблем сравнительного языкознания. Даже самое распространенное слово в том или ином языке может приобретать, помимо своего основного значения, специфические оттенки значения, связанные с национально-культурными факторами. Эти оттенки смысла связаны с обычаями, фольклором и другими традициями народа. Именно эти оттенки смысла, возникающие в результате мировоззрения носителей языка или культурно-исторического развития, составляют предмет лингвистических и этнографических исследований.

Ключевые слова: Английский язык, реальные слова, семантика, Азербайджанский язык, развитие, термин.

Çapa tövsiyə edən: Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

*Rəyçilər: dosent Rəfiq Cəfərov
fil.üz.fəl.dok. Kamalə Mehdixanlı*